

УДК 159.9:343.988

DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.10.25>

РИЗИКИ ВІКТИМІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ (НА ПРИКЛАДІ КІБЕРШАХРАЙСТВА)¹

Наталія Теслик

*Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, Україна, 40007
e-mail: teslyk.n@gmail.com*

Дарина Громико

*Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, Україна, 40007
e-mail: teslyk.n@gmail.com*

Аліна Гончаренко

*Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, Україна, 40007
e-mail: teslyk.n@gmail.com*

Досліджено ризики віктимізації як процесу та результату становлення жертвою у віртуальному просторі. Під час реалізації різноманітних потреб людини використання віртуальних засобів полегшує її діяльність. Особливо актуальні можливості віртуалізації комунікативних процесів, державних та інших інституційних послуг стосуються молоді. Як соціальна когорта, що тяжіє до мобільності, осучаснення засобів соціальної взаємодії, студентська молодь виявляє значиму активність у кіберпросторі. Очевидний позитивний потенціал упровадження цифрових технологій є надзвичайно важливим для сучасного етапу реформування державних послуг, водночас невід’ємним від ризиків порушення прав людини, передусім у сфері безпеки. Виникають ризики шахрайства, маніпулювання та інші віртуальні загрози вразливості молоді.

Проаналізовано особливості феномену віктимізації особистості у віртуальному просторі в зіставленні з віктимізацією в реальному середовищі. Теоретично визначено сутність віртуальної ідентичності особистості, її зв’язки з віктимізацією у віртуальному просторі. Обґрунтовано, що віртуальна ідентичність має специфічні риси, що впливають на ризики віктимізації індивіда у віртуальному просторі. Особливої уваги проблема безпеки у віртуальному просторі вимагає щодо молоді, яка має обмежений життєвий досвід.

Проведено емпіричне дослідження віктимності студентської молоді, рівня агресивності особистості у взаємовідносинах з іншими та вимірювання обізнаності щодо кібервіктимізації. Встановлено, що середньозважені групові показники вразливості та агресивності студентської молоді фіксуються на рівні норми. При цьому студентська молодь переважно не має достатнього досвіду для формування власного типу реагування на вразливі ситуації.

Визначено схильність студентської молоді до користування не досить надійними ресурсами віртуального простору, а також високий ступінь поширеності досвіду зіткнення з кібершахрайством. Суб’єктивність розуміння ризиків віртуалізації діяльності посилює віктимність студентської молоді

¹Роботу виконано в межах науково-дослідної теми «Data-Mining для протидії кібершахрайствам та легалізації кримінальних доходів в умовах цифровізації фінансового сектору економіки України» (номер державної реєстрації 0121U100467).

в мережі Інтернет та вимагає розроблення активних засобів впливу на формування свідомого користування віртуальними ресурсами.

Ключові слова: віктимність, віктимізація, віртуальний простір, кіберпростір, кібершахрайство, самоідентифікація у віртуальному просторі, віртуальна ідентичність.

Постановка проблеми. Для сучасного суспільства природним і доступним стає новий вимір діяльності – віртуальний. Це стосується не лише побутового рівня взаємодії, але й корелює з державною політикою реформ в Україні. Відповідно до даних опитування «Електронні послуги: досвід, довіра, доступність», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2020 р., більшість громадян України у віці від 18-ти до 29-ти років мають досвід користування електронними державними сервісами [1]. Високі темпи діджиталізації впливають на кожного в різний спосіб. Саме тому набуває значимості дослідження особливостей віртуального простору та можливих позитивних і негативних аспектів впливу на існуючі реальні соціальні проблеми.

Внаслідок відсутності тривалого життєвого досвіду особливо актуальною проблемою є для молоді, що перебуває на етапі формування світогляду. Довіра до інноваційних інструментів реалізації прав і свобод має ґрунтуватися на свідомому розумінні доступних меж захисту конфіденційних даних та відповідального ставлення до приватної інформації. Віктимізація є важливим фактором як в аналізі проблем психологічного, так і кримінологічного типу. Таким чином, на зіткненні одвічно актуальної і відносно нової сучасної проблематики виникає цікавий і практично зазвужений простір для досліджень.

Зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Досліджувана проблема пов'язана з віктимологічною, психологічною, юридичною, економічною сферами, тобто з широким спектром наукових знань соціальної спрямованості. Усі заходи щодо профілактики порушень прав людини з огляду на інтеграцію сучасних технологій у життєдіяльність людини вимагають розуміння специфічних небезпек віктимізації особистості у віртуальному просторі. Тому практичним завданням сучасного українського суспільства, вимогою забезпечення соціальної сталості є визначення точок вразливості особистості в процесі інституційного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Г. Біктагірова, Р. Валеева, Н. Костюніна, Н. Калацкая, А. Дроздікова-Заріпова та інші дослідники підкреслюють динамічність як сутність віктимізації, адже це є певний процес. Віктимізацію визначають як процес і результат набуття статусу жертви в результаті впливів, як зовнішніх, так і внутрішніх; перетворення людини на потерпілого [2]. Важливо, що сучасна віктимологія відходить від стереотипного кримінологічного тлумачення цього феномену. Не заперечуючи роль кримінологічної віктимології, маємо говорити про широкий спектр факторів, що детермінують уразливість особистості, у віртуальному просторі, зокрема.

Дослідження віктимізації вимагає врахування рівнів віктимізуючого впливу на особистості. Залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних факторів типово виділяють первинну, вторинну і третинну віктимізацію. На першому рівні перебувають безпосередньо потерпілі від несприятливих обставин. Жертвами вторинної віктимізації вважають референтне оточення потерпілого первинного рівня. На третинному рівні розглядають потерпілих від непрямого впливу чи негативних обставин, опосередковано спрямованих проти конкретної особи, наприклад, на рівні організації. Інколи виокремлюють також четвертий та п'ятий рівні, за яких ідеться про масштаб та кількість потерпілих, регіонального чи міжнародного рівня відповідно.

Віктимна поведінка внаслідок комплексу специфічних якостей особистості збільшує ймовірність віктимізації. Враховуючи цілісність особистості, слід говорити про єд-

нання індивідуальних рис та соціальних впливів, які зумовлюють віктимні прояви. Віктимність розглядають як на рівні біологічних закономірностей розвитку, біологічну якість, так і як наслідок соціалізації, набути рису [3].

С.О. Гарькавець аналізує 4 форми віктимності особистості:

1) віктимність шизоїдної особистості – проявляється в надмірному егоїзмі, зневажанні інтересів та цінностей інших. Також відзначається низький рівень розвитку емоційного інтелекту, а в конфліктах характеризується агресивним поведінням з опонентами. Цей тип переважає серед жертв кримінальних зіткнень та убивств;

2) віктимність депресивної особистості – характеризується пасивними очікуваннями, невимогливістю до життя, підвищеною навіюваністю та залежністю від інших, а також слабкістю вольових проявів, різними проявами форм адикції;

3) віктимність особистості з нав'язливістю – характеризується підвищеною агресивністю, емоційною збудливістю, догматичністю та авторитарністю, схильністю використовувати деструктивну фантазію, породжувати міжособистісні та внутрішньогрупові конфлікти. Незважаючи на те, що дана характеристика стереотипно ближча до уявлень про особистість злочинця, однак встановлено зв'язки такого типу поведінкових проявів зі зростанням віктимної вразливості;

4) віктимність істеричної особистості – відзначається надмірною наполегливістю щодо реалізації власних інтересів, нехтуванням правами оточуючих, марнославством, невизнанням власної провини та перекладенням її на інших. Особистість з істеричною віктимністю схильна до аморальних та асоціальних вчинків, що можуть у майбутньому стати причиною міжособистісних конфліктів [4].

У дослідженні С.О. Гарькавця та Л.П. Волченко також значимим різновидом є конкурентна віктимність як зусилля суб'єктів конфлікту, які вони спрямовують на виправдання власних жорстких дій або поведіння, оскільки вважають, що більше страждають у конфлікті, ніж протилежна сторона [5].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Загалом, можна говорити про нагальну потребу визначення зв'язків віктимності, поведінкових схильностей та психологічних засад, можливостей гарантування безпеки користувачам віртуального простору, зокрема студентській молоді.

Мета статті – теоретично проаналізувати та емпірично визначити ризики віктимізації студентської молоді у віртуальному просторі (на прикладі кібершахрайства).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи поняття віктимізації в контексті нашої статті, маємо на увазі процес і результат перетворення людини на жертву на кожному з п'яти вищезазначених рівнів з акцентом на перший, безпосередній особистісний. У віктимізації особистості існує система факторів: «місце – обставини» та особистісні якості. «Місцем» позначають середовище, в якому протікає життєдіяльність людини. Зокрема, якщо в державі недостатньо врегульовані взаємодія та спілкування у віртуальному просторі, ризики постраждати для користувачів зростають. Обставини – це ймовірність виникнення провокуючої ситуації. На прикладі кібершахрайства йдеться про поширеність доступу до віртуального простору, масштаби шахрайських групувань тощо.

Під особистісними якостями, які детермінують ризики віктимізації, вбачають схильність певної особистості стати жертвою несприятливих обставин, зокрема злочинних, тобто віктимність. Наприклад, прийнято вважати, що довірлива людина швидше стане жертвою шахраїв, ніж скептична.

Віртуальний простір є доповненням реального життя та певним його віддзеркаленням. З іншого боку, ідею віртуального простору прийнято пов'язувати з постмодернізмом, зокрема, з ідеями Канта щодо множинності світів. Таким чином, ми можемо стверджу-

вати, що віртуальний простір – це водночас і віддзеркалення реальності, і дещо, що має свою унікальну систему. Найбільш доступним для дослідницьких цілей фрагментом віртуального простору в сучасному суспільстві є мережа Інтернет.

Користуючись віртуальними можливостями, кожна людина створює віртуальний образ «Я», визначає особливості своєї діяльності, відмінні від реального життя. Відмінності людиною природно не усвідомлюються, але виникає схильність до менш відповідальної, безпечної поведінки у віртуальному просторі. Відсутність місцевих обмежень та прямого контакту, на думку А. Краснякової, формує «мультикультурне віртуальне середовище взаємодії носіїв різних мов і культур» [7].

Г.М. Сашук характеристикою віртуальної культури називає мозаїчність, пов'язану з особливостями процесу пізнання, а також структурування та ціннісного відбору соціального досвіду життєдіяльності. Віртуальна культура поєднує випадкові елементи культур різних народів та епох.

Віртуалізація призводить до зниження критичності, тому позитивно відображається на потенціальній віктимізації. Анонімність може дезорієнтувати особистість у міжособистісних контактах, тоді як відкритість та незахищеність особистої інформації є фактором можливої віктимізації вже у психологічному розумінні.

Відсутність місцевих обмежень виключає фактор, розглянутий у реальній віктимізації. Віртуальний простір не має матеріального розміру та розташування. Великий обсяг інформації посилює можливості шахрайських впливів, провокує експлуатацію кліпової хаотичності. Як зауважують Я.В. Чаплак та І.М. Зварич, темпи кліпової хаотичності зростають, позначаючись на соціальній свідомості. Це створює підґрунтя маніпулювання людиною у віртуальному просторі [6].

Швидкість операцій є істотною відмінністю кіберпростору від реальності, починаючи від, наприклад, пошуку цифрових та реальних продуктів і закінчуючи їх оплатою. Тобто віртуальний простір має низку специфічних властивостей, що позначається на віктимізації особистості.

Віртуальна ідентичність відповідно до визначення, наданого соціологом А. Криловим, є усвідомлюваним і створюваним у віртуальній реальності уявленням людини про саму себе. А. Краснякова підкреслює можливість продукування багатоманіття «Я»-образів у віртуальному просторі, що призводить до формування мінливої і нестабільної ідентичності [7].

Невирішеним лишається питання: чи може утворення віртуального образу «Я» напряму впливати на віктимність особистості у віртуальному просторі? Наприклад, якщо поведінка особистості з віктимною нав'язливістю є агресивною, але стримується найближчим соціумом, то реальне «Я» може використовувати кіберпростір як спосіб компенсації, що зробить поведінку людини більш агресивною у віртуальному просторі (внаслідок відсутності контролю, певних рамок та за умови можливої відносної анонімності).

Для емпіричного дослідження використано методики «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андроннікової, А. Асингера «Оцінка агресивності у відносинах» та анкетування щодо вразливості студентської молоді внаслідок користування віртуальним простором. В опитуванні взяли участь 127 студентів ЗВО, в тому числі 76 жінок та 61 чоловіків у віці 18–23 років.

Досліджуючи показники різних типів схильності до віктимної поведінки, визначено середньозважені показники норми (рис. 1). Узагальнююча шкала методики «рівень реалізованої віктимності» в сирих балах описує $6,5 \pm 2,74$ б., що відповідає межі між низьким та нормальним проявами віктимності. Це свідчить про незавершеність процесів фор-

мування способу поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій, досить поширену внутрішню готовність до віктимної поведінки в майбутньому.

За окремими типами віктимності середньогрупові показники не виходять за межі норми. Йдеться про схильність віктимізуватися через агресивну поведінку; внутрішню прийнятність агресивних дій, які можуть призвести до віктимізації; невисокі ризики віктимізації через демонстрацію гіперсоціальної поведінки або бездіяльності задля уникнення віктимізації.

Виявлено, що рівень агресивності студентської молоді також не перевищує показників норми ($36,7 \pm 3,55$), тобто агресивність для молоді є характеристикою, яка дозволяє людині діяти без надмірних негативних проявів проти інших.

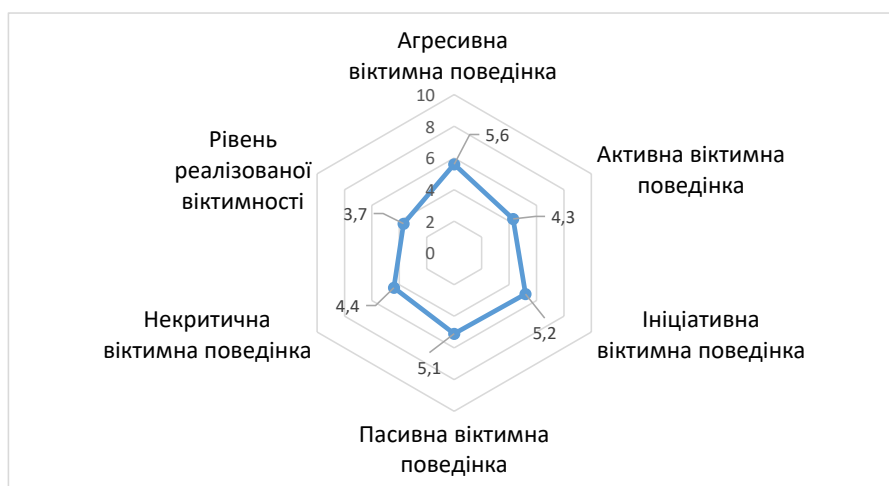

Рис. 1. Середньогрупові показники віктимності студентської молоді (стени)

Віртуальний простір використовується абсолютно всіма опитаними студентами. Більшість студентської молоді (113 опитаних, 89%) користуються мережею Інтернет кожного дня в навчальних, професійних і розважальних цілях. Уникають непродуктивного використання віртуального простору 7% студентів (9 осіб), натомість виключно розважальне його призначення вбачають 4% (5 студентів).

Третина студентів (42 осіб, 33%) зазначили, що не звертають увагу на безпечність сайтів, якими вони користуються. Ще 36 студентів (28%) упевнені в небезпеці сайтів, які вони відвідують. Менше половини опитаних студентів (49 осіб, 39%) переконані, що послуговуються лише перевіреними ресурсами. Однак питання перевірки надійності видається суб'єктивним, адже значно вища частка студентів, які вказали, що користувалися так званими «піратськими» сайтами (112 осіб, 88%). Зокрема, внаслідок цього 94% опитаних студентів (119 осіб) стикалися з шахраями в Інтернеті особисто або опосередковано через найближче соціальне коло. Користування не досить надійними та безпечними ресурсами віртуального простору є ознакою схильності до віктимної поведінки.

Цей висновок підтверджує нерегулярність зміни паролів доступу, яку визнають 74 студенти (58%), готовність більшості (112 осіб, 88%) надіслати гроші у відповідь на прохання знайомих у соціальних мережах. 78 опитаних студентів (61%) низько оцінюють захищеність власних коштів на віртуальних рахунках, при цьому інакше сприймаю-

чи карткові банкові рахунки. Суттєво вище особисте відчуття безпеки студенти демонструють до власних коштів, які зберігаються на карткових рахунках, ніж на віртуальних ($t_{\text{емп}} = 4.7, p^{0.01}$).

Суб'єктивне відчуття незахищеності поширене серед студентів у питанні безпеки персональних даних (80 осіб, 63%) та інформації, яка пересилається віртуальними засобами (56 осіб, 44%). 27 студентів (21% опитаних) не довіряють обміну «купівля/продаж» у віртуальному просторі. Четверта частина опитаних (32 осіб, 25%) мають сумніви щодо можливостей пошуку роботи в Інтернеті.

Виявлено зворотні кореляційні взаємозв'язки проявів агресивності та суб'єктивної схильності до користування студентами перевіреними сайтами ($r = -0.18, p^{0.05}$). Встановлений позитивний кореляційний зв'язок між готовністю користуватися «піратськими» сайтами та ініціативним типом віктимної поведінки ($r = -0.19, p^{0.05}$), а також з некритичним типом віктимності ($r = -0.2, p^{0.05}$).

Зафіксовано відмінності $t_{\text{емп}} = 2.6 (p^{0.05})$ між показниками віктимності студентів, які впевнені в безпеці пересилання даних Інтернет-засобами (6.97 ± 2.52), та тими, які мають сумніви щодо безпеки даних під час пересилки (5.65 ± 2.78). Водночас переважно суб'єктивні переживання не впливають на віктимність особистості. За іншими параметрами порівняння, статичні відмінності між показниками віктимності студентів, які мають сумніви щодо безпеки користування віртуальним простором, та тими, які впевнені в його відносній безпечності, не виявлено. Так само не впливає на ризики стати жертвою впевненість людини у знанні шляхів віртуального шахрайства. Рівень віктимності студентів, що мають дану впевненість, а також тих, хто висловлює сумніви, статистично не відрізняється.

Висновки. Отже, ризики віктимізації студентської молоді у віртуальному просторі (на прикладі кібершахрайства) можуть бути визначені як помірно високі. Встановлено, що досвід особистої чи соціально опосередкованої взаємодії з кібершахраями є поширеним. Поняття надійності віртуальних ресурсів у студентів ЗВО базується на особистому досвіді використання вищою мірою, ніж на основі достовірної інформації. Студенти, що демонструють нижчий рівень довіри до окремих видів діяльності у віртуальному просторі, характеризуються нижчим рівнем віктимності. Однак загалом уявлення про безпеку користування віртуальними ресурсами не суттєво впливають на прояви дотримання базових правил. Таким чином, визначено потребу в розробленні активних засобів впливу на формування свідомого, відповідального використання можливостей віртуального простору, орієнтованих на студентську молоддь.

Список використаної літератури

1. Звіт за результатами соціологічного опитування дорослого населення та фокус-групових дискусій. Сайт Програми розвитку ООН в Україні. 18 березня 2021 р. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/electronic-services--experiences--trust--accessibility.html (дата звернення: 29.09.2021).
2. Профилактика и коррекция виктимного поведения студенческой молодежи в Глобальной сети Интернет: теория, практика / Г.Ф. Биктагирова и др. Казань : Издательство «Отечество», 2019. 320 с. URL: https://kpfu.ru/portal/docs/F_2098151813/monografiya.obedin.pdf (дата звернення: 29.09.2021).
3. Кримінологічна віктимологія. Мультимедійний навчальний посібник / В.В. Черней та ін. 2021. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/kryminoloh_viktym/files/t2.pdf (дата звернення: 29.09.2021).
4. Гарькавець С.О. Форми віктимності особистості у ранньому юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2020. № 3 (53). Том 1. С. 62–78. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-53-3-1-62-78>

5. Гарькавець С.О., Волченко Л.П. Конкурентна віктимність та її роль у дезінтеграції українського суспільства. *International scientific and practical conference*. 2020. С. 182–185. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-80-8-1.47>
6. Чаплак Я.В., Звавич І.М. Кліпова хаотичність як засіб абсурдизації та маніпулятивна технологія. *Psychological journal*. 2018. № 4 (14). С. 19–36. URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/292/209> (дата звернення: 29.09.2021).
7. Краснякова А. Мережа Інтернет як комунікативний простір національної та громадянської самоідентифікації кіберпокоління. *Проблеми політичної психології*. 2018. № 21 (1). С. 174–184. URL: <https://politpsy.org/index.php/popp/article/view/15> (дата звернення: 29.09.2021).

RISKS OF VICTIMISATION OF STUDENT YOUTH IN THE VIRTUAL SPACE (IN THE CASE OF CYBERFRAUD)

Natalia Teslyk

*Sumy State University,
2, Rymskogo-Korsakova str., Sumy, Ukraine, 40007
e-mail: teslyk.n@gmail.com*

Darina Hromyko

*Sumy State University,
2, Rymskogo-Korsakova str., Sumy, Ukraine, 40007
e-mail: teslyk.n@gmail.com*

Alina Honcharenko

*Sumy State University,
2, Rymskogo-Korsakova str., Sumy, Ukraine, 40007
e-mail: teslyk.n@gmail.com*

The risks of victimisation as a process and result of becoming a victim in virtual space were studied. The use of virtual media facilitates the implementation of various human needs. Especially actual possibilities of virtualisation of communicative processes, state and other institutional services concern young people. As a social group that gravitates towards mobility, modern means of social interaction, student youth find significant activity in cyberspace. At the same time, risks of fraud, manipulation and other virtual threats to youth vulnerability arise.

Peculiarities of the phenomenon of victimisation of personality in virtual space in comparison with victimisation in real environment are analysed. The essence of virtual identity of a personality, its relationship with victimisation in virtual space is theoretically defined. It is proved that virtual identity has specific features that influence the risks of victimization of an individual in virtual space.

The problem of safety in virtual space requires particular attention in respect of young people due to their limited life experience. An empirical study was conducted of student youth victimisation, levels of personal aggression in interactions with others and a measure of awareness regarding cybervictimisation. It was found that group average indicators of vulnerability and aggressiveness of student youth are fixed at the level of the norm. At the same time, student youth are predominantly inexperienced in forming their own type of response to vulnerable situations.

The propensity of student youth to use insufficiently reliable resources of virtual space, as well as high prevalence of experience with cyberfraud was determined. The subjective understanding of the risks of virtualisation reinforces victimisation of student online activity and requires the development of active means to influence the formation of conscious use of virtual resources.

Key words: victimhood, victimisation, virtual space, cyberspace, cyberfraud, self-identification in virtual space, virtual identity.